

บทที่ ๔

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่องการสืบทอดการจาริกบุญของชาวพุทธไทย เป็นการศึกษาในเชิงเอกสาร มีวัตถุประสงค์ ๑) เพื่อศึกษาการจาริกบุญในสมัยพุทธกาลและหลังพุทธกาล ๒) เพื่อศึกษาการสืบทอดการจาริกบุญของชาวพุทธในประเทศไทย โดยผลการวิจัยสรุปได้ดังนี้

๔.๑ สรุปผลการวิจัย

การจาริกบุญในสมัยพุทธกาล

การจาริกบุญ หมายถึง การเดินทางเกี่ยวกับศาสนกิจ หรือการแสวงหาความรู้ยิ่งที่นำมาพัฒนาปัญญาสู่ความพ้นทุกข์ ซึ่งการจาริกในลักษณะเช่นนี้มีมาก่อนสมัยพุทธกาล และสืบทอดมาถึงสมัยพุทธกาล โดยการจาริกในสมัยพุทธกาลที่พบมาก คือการจาริกไปประกาศพระศาสนา สั่งสอนหลักธรรมเพื่อประโยชน์แก่มวลมนุษยทั้งหลาย การจาริกไปเพื่อการสักการะเข้าเฝ้าพระบรมศาสดา เพื่อฟังพระสัทธรรมและถวายเป็นสักการบูชา อีกทั้งเป็นการจาริกไปเพื่อศาสนกิจต่าง ๆ ของพระบรมศาสดาและพุทธสาวก พุทธสาวิกา พุทธบริษัททั้งหลาย (พุทธจาริกของพระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวก ไม่เรียกว่าการจาริกเพื่อแสวงบุญ แต่เป็นพุทธจาริกเพื่อบำเพ็ญพุทธกิจสั่งสอนธรรม และการจาริกของพระอรหันต์เพื่อแสดงธรรม)

ในพุทธประวัติปรากฏพฤติการณ์การจาริกของเจ้าชายสิทธัตถะ เมื่อพระองค์ได้เสด็จออกบวชเพื่อการแสวงหา สิ่งที่เป็นกุศลและมีใช้กุศล การเสด็จจาริกสู่สำนักครุบาอาจารย์ ทรงจาริกเพื่อแสวงหามรรควิธีสู่การบรรลุนิพพาน และทรงทรมตนบำเพ็ญเพียรจนตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หลังจากนั้นปรากฏพุทธจาริกเพื่อสั่งสอนธรรม บำเพ็ญพุทธกิจตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรษา และมีพระสาวกตลอดจนพุทธบริษัท ที่ได้ปฏิบัติศาสนกิจสืบทอดต่อเนื่องกันมา เช่น การจาริกเพื่อการเผยแผ่ธรรม การจาริกเพื่อเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อศึกษาพระธรรม ฟังธรรม จาริกเพื่อถวายเป็นสักการบูชา ฯลฯ ด้วยความเลื่อมใสศรัทธา ตลอดช่วงเวลาในสมัยพุทธกาล

ในส่วนพุทธสาวกนั้น พบว่ามีวัฒนธรรมในการจาริกแสวงหาธรรม จาริกบำเพ็ญเพียรจากประวัติพระสาวกหลายองค์ เช่น พระมหากัสสปะ พระปัญจวัคคีย์ พระพาหิยะทวารุจิระ ฯลฯ ซึ่งเมื่อท่านได้บรรลุนิพพานแล้วก็ได้จาริกเพื่อเผยแผ่แสดงธรรม ปรากฏในพุทธสาวกประวัติเป็นสังฆกิจสำคัญ ตั้งแต่พรรษาที่ ๑ เช่น พระสงฆ์สาวก ๖๐ องค์ จาริกไปเพื่อเผยแผ่พระธรรมตาม

พุทธคำริ และพระสงฆ์จำนวนมากในสมัยพุทธกาล ซึ่งตลอดเวลาถือว่าเป็นสังฆกิจเพื่อประโยชน์แก่มหาชนทั้งหลาย โดยการสืบทอดต้นแบบมาจากพระพุทธรเจ้า นับตั้งแต่พรรษาแรกจนถึงพรรษาที่ ๔๕ หลังจากนั้นการจาริกเพื่อแสดงธรรม พร้อมทั้งการจาริกเพื่อปฏิบัติสังฆกิจ อาทิ การรับบิณฑบาต การจาริกเพื่อเข้าเฝ้าพระพุทธรเจ้า การจาริกติดตามพระบรมศาสดา เช่น พระอานนท์ พุทธอุปัฏฐาก การจาริกติดตามครูอาจารย์พบในประวัติ พระภิกษุในสำนักของพระอัครสาวก เป็นต้น การจาริกเพื่อศึกษาเล่าเรียนโดยพุทธสาวก ที่รอนแรมมาจากต่างแคว้นที่อยู่ห่างไกล ด้วยความศรัทธาเลื่อมใส การจาริกไปตามพุทธคำรัส เพื่อโปรดสัตว์ด้วยการแสดงธรรม การจาริกเพื่อถวายเป็นอุปัชฌาย์บารุงพระภิกษุสงฆ์ พระภิกษุณีสงฆ์ โดยมีพระพุทธรเจ้าเป็นประธาน ซึ่งปรากฏตัวอย่าง เช่น มหาอุบาสกอนาถปิณฑิกะเศรษฐี และมหาอุบาสกวิสาขา ที่ได้เป็นกำลังสร้างพุทธสถาน ทำนุบำรุง และสนับสนุนกิจการพระศาสนาจนเป็นต้นแบบ และเป็นท่อนุโมทนาที่ยกย่องให้เป็นทายก ทายิกาผู้เลิศในการให้ทาน และการจาริกเพื่อการปฏิบัติบูชา ถวายเป็นสักการะแสดงความเคารพด้วยการศึกษาฟังธรรม และน้อมนำมาปฏิบัติ ซึ่งปฏิบัติเหล่านี้เป็นต้นแบบให้เกิดการสืบทอดการจาริกบุญมาสู่สมัยหลังพุทธกาลจนถึงปัจจุบัน

การสืบทอดการจาริกของอุบาสกอุบาสิกานั้น เป็นสิ่งที่เห็นตัวอย่างได้ชัดเจน เพราะได้สืบทอดมาด้วยการปฏิบัติสืบทอดกันมา และเป็นประเพณีวัฒนธรรมของชาวพุทธไทย ตั้งแต่รู้จักและรับนับถือพระพุทธศาสนา การได้รับฟังอานิสงส์ การสร้างบารมี การดูแลอุปถัมภ์บำรุงทั้งศาสนสถาน ศาสนาบุคคล ศาสนวัตถุ ฯลฯ ชาวพุทธไทยเป็นผู้นิยมสร้างและสั่งสมบุญบารมี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทานบารมี จึงนับว่าเป็นวัฒนธรรมรากเหง้าของชาวพุทธไทย ซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่สืบทอดการจาริก ในรูปแบบของมหาอุบาสกอนาถปิณฑิกะเศรษฐี มหาอุบาสกวิสาขา โดยชาวพุทธไทยมีปกติในการให้ ถวายปัจจัย ๔ มีคตินิยมการนำภัตตาหาร ปัจจัยไทยทาน ไปวัด ถวายพระ ถวายสังฆทาน เป็นคตินิยมสำคัญที่สืบทอดกันมาทุกยุคสมัย จากอิทธิพลของการศึกษาเรียนรู้ การฟังเทศน์ ฟังธรรม การสั่งสอนอบรมของบรรพบุรุษชาวพุทธ ทั้งคณะสงฆ์และจากบุพการีในครอบครัว ครูอาจารย์ การสอนให้รู้จักให้ แบ่งปัน และอานิสงส์ความสมบูรณ์พูนสุข ไม่อดอยากขาดแคลน เป็นการสร้างบุญกุศล สิริมงคลให้แก่ชีวิต รวมทั้งการอุทิศส่วนบุญให้แก่ผู้ล่วงลับอีกด้วย

ทั้งนี้ การสืบทอดการจาริกบุญ ได้สืบสานผ่านกระบวนการศึกษาเรียนรู้ มุขปาฐะ คัมภีร์ ในพระพุทธศาสนา เช่น พระไตรปิฎก โดยเฉพาะพระสูตรต้นตปิฎก อรรถกถา ซึ่งได้ปรากฏพระสูตรต่าง ๆ มากมายมีเรื่องเล่า มีบุคคล มีเหตุการณ์ ทำให้ทราบความเป็นมาของการจาริกในรูปแบบที่กล่าวมาแล้ว ต่อมาก็พัฒนาเป็นคตินิยมถ่ายทอดสู่ตำนาน วรรณกรรม จิตรกรรม สมุทภาพไตรภูมิ ฯลฯ และปรากฏในศาสนกิจ วัฒนธรรมชาวพุทธ ที่เกิดจากความเลื่อมใส ความเคารพในการศึกษาของบุคคลที่มุ่งมั่นศึกษาเรียนรู้พัฒนา เป็นคตินิยมการเดินทางจาริกไปแสวงหาบ้นตติติดตาม

ครูอาจารย์ ผู้มีความรู้ มีศีล มีวัตรปฏิบัติที่ดีงามถูกต้อง คตินิยมการจาริกสักการะพระสุปฏิปันโน เพื่อการศึกษา สดับรับฟังพระธรรมเทศนา ปุจฉา วิสัชนาข้อธรรม ฯลฯ และถวายสักการะ ถวายอุปัฏฐาก ทำนุบำรุงศาสนสถาน ถวายวัตถุทานต่าง ๆ ในปัจจุบัน

การจาริกบุญในสมัยหลังพุทธกาล

การสืบทอดการจาริกบุญ เนื่องมาจากความศรัทธาเลื่อมใส ต่อองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า สืบต่อกันมาจากพุทธกาล ถึงปัจจุบันด้วยการบูชาสักการะพระบรมสารีริกธาตุ ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอรหันตธาตุ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนามากมาย กระทั่งการสืบทอดนั้น ได้เป็นประเพณีการจาริกบุญบูชาพระบรมสารีริกธาตุ พระอรหันตธาตุในวันนี้

การจาริกบุญสมัยหลังพุทธกาล เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พุทธบริษัททั้งหลายยังคงจาริกไป เพื่อถวายการบูชาสักการะด้วยความเลื่อมใสศรัทธาต่อพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ และเพื่อบำเพ็ญบุญกิริยา โดยเฉพาะในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระองค์เสด็จธรรมยาตราจาริกบุญไป ณ สถานที่ประทับของพระพุทธเจ้า ณ บริโกทเจดีย์ หรือสถานที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ ตามสถานที่เจดีย์สถานต่าง ๆ และโปรดฯให้สร้างสถูปเจดีย์และเสาหินไว้เป็นหลักฐานสำคัญ ซึ่งต่อมาพุทธบริษัททั้งหลายได้สืบทอดคติการจาริกบุญไปตามพุทธสถานบริโกทเจดีย์โดยเฉพาะอย่างยิ่งสังเวชนียสถาน ๔ แห่ง รวมทั้งการจาริกบุญไปสักการบูชาพระบรมสารีริกธาตุ พระอรหันตธาตุ รอยพระพุทธบาท พระพุทธรูป ฯลฯ เพื่อการอภิวาทบูชาด้วยอามิสบูชาและปฏิบัติบูชา เพื่อน้อมนำพุทธานุสสติ อีกทั้งเป็นการสืบทอดอายุพระพุทธศาสนาด้วยการศึกษาปฏิบัติธรรม โดยมีพุทธสถานต่าง ๆ เป็นสถานที่เชื่อมโยงกาย วาจา ใจ ให้ระลึกถึงพระพุทธคุณ พระธรรมคุณและพระสังฆคุณ นำสู่การพัฒนากาย วาจา ใจ ตามพุทธธรรมต่อไป

การรับรู้ถ่ายทอดจากแต่ละยุคสมัย โดยการศึกษาเรียนรู้คัมภีร์พระพุทธศาสนา หรือกิจกรรมทางสังคมและวัฒนธรรมของชาวพุทธ ที่ปรากฏคตินิยมการจาริกบุญ จึงได้รับการปลูกฝังและมีการสืบทอดที่ไม่ขาดสาย อีกทั้งพุทธศาสนสถานสำคัญ เช่น บริโกทเจดีย์ คือ จตุสังเวชนียสถาน กล่าวคือ สถานที่ประสูติ สถานที่ตรัสรู้ สถานที่ทรงแสดงปฐมเทศนาและสถานที่ปรินิพพาน ปรากฏความสำคัญจากพระพุทธวจนะ และมีหลักฐานสถานที่ตั้งชัดเจน จึงเป็นเป้าหมายหลักของการเดินทางจาริกบุญ รวมทั้งศาสนสถานปรากฏในพุทธประวัติ ศาสนสถานที่สร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานพระบรมธาตุ หรืออุทเทสิกเจดีย์ เช่น พระพุทธรูป รอยพระพุทธบาท ฯลฯ เหล่านี้เป็นบุญวิถี เป็นเป้าหมาย ด้วยกุศลเจตนาของชาวพุทธ ที่ต้องการจาริกไปเพื่อแสวงหาสิ่งที่จะพัฒนาจิตวิญญาณ เพื่อกระทำสิ่งที่ดีงาม ที่มีคุณค่าต่อจิตใจ สร้างความสุข ความปิติ ด้วยอำนาจของความศรัทธาเลื่อมใส นั้น ได้ก่อเกิดอานิสงส์สร้างคุณประโยชน์ให้เกิดขึ้นแก่ผู้จาริกบุญ ทำให้เกิด

ความปีติสุข ได้รับซึ่งอานิสงส์ผลบุญ ที่มาจากเหตุคือการประพฤติชอบ และการบำเพ็ญศาสนกิจ โดยการจาริกบุญของชาวพุทธในยุคสมัยพุทธกาลและหลังพุทธกาล เป็นปฐมเหตุดำรงการสืบทอด ผ่านกาลเวลามาสู่การจาริกบุญของชาวพุทธในประเทศไทยปัจจุบัน

ดังจะเห็นว่า การสืบทอดการจาริกบุญ ยังคงอยู่คู่กับประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา เพราะชาวพุทธทุกยุคทุกสมัยมีความเลื่อมใสศรัทธา ที่จะจาริกไปเพื่อการสักการบูชา และการได้รับอานิสงส์บุญกุศลจากการจาริกด้วยการบำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุ การปฏิบัติบูชาด้วยกาย วาจา ใจ ซึ่งแม้จะต้องผ่านการเดินทางที่ยากลำบาก แต่ด้วยความเลื่อมใสศรัทธาอย่างยิ่ง จึงปรากฏเรื่องราวประวัติการเดินทางจาริกบุญของพุทธบริษัท ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ซึ่งได้สืบทอดมาหลายยุคหลายสมัย และมีหลักฐานปรากฏการสืบทอดที่ไม่ขาดสาย นำมาสู่การจาริกบุญของชาวพุทธไทย

การสืบทอดการจาริกบุญของชาวพุทธในประเทศไทย

การสืบทอดคติการจาริกบุญนั้น ได้เผยแพร่มาสู่ประเทศไทยพร้อมกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช โดยปรากฏความสำคัญในพระไตรปิฎกและในคัมภีร์ศาสนาในชั้นรอง ๆ ลงมา ปรากฏในหลักฐานทางประวัติศาสตร์ผ่านพระราชประวัติของพระเจ้าอโศกมหาราช ที่ทรงเสด็จธรรมยาตราไปยังพุทธสถานสำคัญโดยเฉพาะสังเวชนียสถาน และปฐมเหตุของการสืบทอดการจาริกบุญของชาวพุทธไทย มีเหตุปัจจัย ประมวลไว้ดังนี้

เหตุการณ์ในพุทธประวัติมหาปรินิพพานสูตร ได้ปรากฏการบูชาสักการะต่อพระบรมสารีริกธาตุโดยหมู่มนุษย์และเทวดา อาทิ “ท้าวสักกะเทวราช ได้นำพระธาตุประดิษฐานไว้ในพระสถูป ที่ชื่อว่าพระธาตุเกศแก้วจุฬามณี ณ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์” “พวกนาคราชบูชา” “พระเจียวกองค์หนึ่งเทวดาชาวไตรทิตัญญาแล้ว” “การบูชาสักการะต่อพระบรมสารีริกธาตุโดยหมู่มนุษย์และเทวดา” ฯลฯ การบูชาพระบรมสารีริกธาตุและพระพุทธเจดีย์ ได้สืบทอดเผยแพร่กันมาพร้อมกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยพระสมณทูตจากประเทศอินเดียเข้าสู่สุวรรณภูมิ ซึ่งพระบรมสารีริกธาตุก็ได้รับการสืบทอดแบ่งปันมาจากประเทศที่มีพระบรมสารีริกธาตุ เช่น ประเทศอินเดีย ศรีลังกา หรือในตำนานที่กล่าวว่า พระมหากัสสปเถระอัญเชิญพระอัฐกธาตุ มาบรรจุไว้ที่แคว้นโคตรบูรณ หรือที่พระธาตุพนมในปัจจุบัน เป็นต้น การสืบทอดวัฒนธรรมการจาริกบุญเมื่อได้รับมาพร้อมกับพระพุทธศาสนานั้น กล่าวได้ว่าได้กลายเป็นคตินิยมในวัฒนธรรมชาวพุทธไทย ซึ่งพัฒนามาสู่การสร้างพุทธเจดีย์เพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ เป็นพระธาตุเจดีย์คู่บ้านคู่เมือง สืบทอดเผยแพร่ไปทุกภูมิภาคของประเทศไทย

คติการสร้างพระธาตุเจดีย์ไว้เป็นศูนย์กลางของเมือง มีการสืบทอดด้วยตำนานของพระธาตุเจดีย์ ซึ่งแต่ละแห่งจะเล่าขานถึงมูลเหตุ การสร้างซึ่งสัมพันธ์กับการเสด็จโปรดสัตว์ของพระพุทธเจ้าในดินแดนต่าง ๆ เช่น ตำนานพระเจ้าเลียบโลก โดยมีพระราชพิธีสักการบูชาโดย

พระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นการเจริญพระราชกุศลบุญบารมี ดังปรากฏแนวความคิดนี้อยู่ในจารึกนครชุม การบูชาพระธาตุแบบลังกาคติ จากมอญ-พุกาม ทำให้เกิดการสืบทอดแนวคิดนำพระธาตุเจดีย์ ประดิษฐานเป็นศูนย์กลางของบ้านเมืองที่ส่งอิทธิพลต่อกัน ในดินแดนแคว้นแคว้นใกล้เคียงหรือคหิชาบ้าน เช่น คติความเชื่อเรื่องบั้งไฟพญานาค ที่เกี่ยวกับการบูชา ซึ่งชาวไทยและชาวลาวกลุ่มแม่น้ำโขง ได้สืบทอดคติการบูชาพระธาตุมาอย่างต่อเนื่อง ชาวพุทธบริเวณกลุ่มแม่น้ำโขงตั้งแต่เหนือถึงใต้ มีศรัทธาในเรื่องพระบรมสารีริกธาตุมาก มีการสร้างพระเจดีย์ พระมหาเจดีย์ ประดิษฐานพระธาตุทั่วไปทุกภูมิภาค จึงเป็นการสืบทอดที่มีอิทธิพลและไม่ขาดสาย เพราะรวมอยู่ในวิถีชีวิตที่ชาวพุทธสมัยอดีตรุ่นบรรพชน ได้สืบทอดมาให้กับลูกหลาน โดยมีผู้ปกครองให้ความสำคัญเป็นพระราชประเพณีเสด็จไปสักการะกับทั้งความเจริญในพระพุทธศาสนาที่สืบทอดและเผยแพร่ความสำคัญของการสักการบูชา พระธาตุ พุทธเจดีย์ และบริโภกเจดีย์ พุทธรูป พุทธสถานต่าง ๆ อยู่เนื่อง ๆ นับเนื่องจากการสืบทอดด้วยมุขปาฐะในอดีต ได้สืบสานถ่ายทอดทางวรรณกรรมศาสนา เช่น ตำนานพุทธเจดีย์ต่าง ๆ ซึ่งมีการปลูกฝังและสืบทอดคติการบูชาสักการะพุทธเจดีย์ ให้แพร่หลายสู่พุทธศาสนิกชนชาวไทย โดยเฉพาะทางล้านนามีพระภิกษุสงฆ์ เป็นผู้แต่งและเรียบเรียงตำนานประวัติความเป็นมาของพระธาตุเจดีย์ไว้ชัดเจน ซึ่งประวัติพระธาตุหรือตำนานพระธาตุนั้น หมายถึงตำนาน หรือประวัติความเป็นมาของบ้านเมืองแต่ละท้องถิ่นด้วย เอกสารสำคัญของล้านนา เช่น ตำนานมูลศาสนา ตำนานจามเทวีวงศ์ คัมภีร์มังคลัตถที่ปณี ชินกาลมาลีปกรณ์ ฯลฯ จึงเป็นหลักฐานชี้ให้เห็นและเข้าใจถึงความสัมพันธ์จากรุ่นสู่รุ่น เชื่อมโยงสืบทอดกลายเป็นรากฐานวัฒนธรรม การจาริกบุญของชาวพุทธในสังคมไทย คติที่สืบทอดจากพระราชประเพณีเสด็จธรรมยาตรา คติการบูชาพระธาตุเจดีย์ (เช่น การบูชา) และปูชนียสถาน ที่อิงกับความเชื่อดั้งเดิม นำมาสู่การสักการบูชา เดินทางจาริกบุญ สถานที่เป้าหมายการบำเพ็ญบุญ เพื่อความเป็นสิริมงคล เพื่ออานิสงส์ เพื่อปฏิบัติตามหลักบูชา ๒ หรือจากหลักธรรม เช่น มงคลสูตร ญaparหบุคคล หลักอานิสงส์การบำเพ็ญบุญ หลักอนุสสติ ความศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนตรัย รวมกันเป็นสาเหตุของการสืบทอดเชื่อมโยงคุณค่า ความสำคัญคติการจาริกบุญจากอดีตมาสู่ปัจจุบัน

การสักการบูชารอยพระพุทธรบาท การสืบทอดคติความเชื่อและการจาริกบุญของชาวพุทธไทย มีปฐมบทจากอรรถกถาปุณณโณวาทสูตร ที่กล่าวถึงการสักการะรอยพระพุทธรบาท ริมฝั่งน้ำนัมมทานที ตำนานพระเจ้าเลียบโลก ที่ทรงประทับรอยพระบาทและประทับพระเกศาไว้ในสถานที่สำคัญต่าง ๆ หรือพบจากศิลาจารึก เช่น จารึกนครชุม ระบุงการจาริกของพระเถระชาวสุโขทัย เดินทางไปสักการะรอยพระพุทธรบาทที่ลังกาทวีป ภาพจากสมุดภาพไตรภูมิในสมัยต่าง ๆ ซึ่งปรากฏเรื่องราวการจาริกบูชารอยพระพุทธรบาทที่ยอดเขาสุมนภูฏ พระมหากษัตริย์สมัยสุโขทัยโปรดฯให้จำลองรอยพระพุทธรบาท นำไปประดิษฐานไว้บนภูเขา และเรียกชื่อภูเขายอดเขาสุมนภูฏ

เช่นกัน และการถ่ายทอดคติในรูปแบบของงานวรรณกรรม เช่น ปุณโณวาทคำฉันท์ ที่แต่งขึ้นโดยพระเถระ มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับการค้นพบรอยพระพุทธรูปที่สระบุรี และพรรณนาถึงการเดินทางเสด็จไปนมัสการรอยพระพุทธรูป และข้อความในพงศาวดารว่า “กษัตริย์เกือบทุกพระองค์ให้ความเคารพบูชา และเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูป” รอยพระพุทธรูปจึงเป็นปูชนียวัตถุสำคัญยิ่ง ด้วยคติที่เชื่อว่าพระพุทธรูปได้เสด็จมาประทับรอยพระพุทธรูปไว้จริง โดยเฉพาะรอยพระพุทธรูปที่สระบุรี ซึ่งรอยพระพุทธรูปดูเหมือนจะเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธรูปที่บูชากันโดยแพร่หลายที่สุด ทั้งหลักฐานการจารึกบucharอยพระพุทธรูปในศรีลังกา และประเทศไทย ซึ่งรอยพระพุทธรูปจำลองอาจจัดได้ว่าเป็นปูชนียวัตถุประเภท “บริโกคเจดีย์โดยสมมติ” คือแม้จะทำขึ้นโดยฝีมือมนุษย์ แต่โดยเจตนานั้นสมมติให้เป็นรอยพระบาทอันแท้จริงของพระพุทธรูป หลักฐานการบucharูปรอยพระพุทธรูปแทนองค์พระพุทธรูปนั้น พบอยู่ในศิลปะโบราณคดีอินเดียมาตั้งแต่ประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ ๕ เชื่อว่ามีเจตนาทำเป็นรูปจำลองของฝ่าพระบาท สำหรับเคารพบูชาพระพุทธรูป สอดคล้องกับประเพณีอินเดียที่ทำการเคารพบุคล ที่พึงเคารพบูชาที่เท้า ซึ่งวัฒนธรรมไทยก็มีการกราบเท้า เพื่อแสดงความเคารพอย่างสูงยิ่งเช่นกัน จึงเป็นวัฒนธรรมที่สอดคล้องกัน กล่าวได้ว่าเป็นการสืบทอดผ่านคติความเชื่อทางศาสนาเข้าสู่สังคมไทย พร้อมคตินิยมการสร้างรอยพระพุทธรูป แพร่หลายทั่วทุกภาคของประเทศ

การสร้างรอยพระพุทธรูปที่สืบมาจากอินเดียเข้าสู่ไทย และได้รับความนิยมมากขึ้นจากคติที่ถ่ายทอดมาจากศรีลังกา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยสุโขทัย ซึ่งได้ส่งต่ออิทธิพลการสร้างรอยพระพุทธรูปไปสู่สมัยกรุงศรีอยุธยา โดยปรากฏการจารึกของพระเถระในสมัยกรุงศรีอยุธยาเพื่อสักการะรอยพระพุทธรูปในศรีลังกา และได้พบว่ามียรอยพระพุทธรูปอยู่ในประเทศไทย ซึ่งต่อมาได้ค้นพบในสมัยพระเจ้าทรงธรรม จากนั้นการสืบทอดการบucharอยพระพุทธรูปไม่เคยสูญหายไปจากวัฒนธรรมไทย พร้อมทั้งได้รับการเสด็จพระราชดำเนินทรงบูชาสักการะ ของพระมหากษัตริย์เกือบทุกพระองค์ จากครั้งกรุงศรีอยุธยาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ จนพัฒนามาเป็นประเพณีและเทศกาลสำคัญประจำปี

ด้านการสืบทอดการจารึกบุญ เพื่อบูชาสักการะพระพุทธรูปนั้น เป็นคติที่อยู่ในวัฒนธรรมชาวพุทธไทยมาช้านาน โดยมีคติความเชื่อในอานิสงส์ผลบุญในการสร้างพระพุทธรูปปรากฏอยู่ด้วย พระพุทธรูปนั้นมาจากคติการสักการบูชาอุเทสิกเจดีย์ ผู้มีศรัทธาสถาสร้างพระพุทธรูปขึ้นเพื่อเคารพสักการะบูชาอันมรรลิกถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยข้อความจากอรรถกถาระบุว่าพระพุทธรูปเป็นตัวแทนของพระพุทธรูป แม้จะเป็นเพียงวัตถุไม่มีชีวิตจิตใจ แต่มีความศักดิ์สิทธิ์และน่าเคารพกราบไหว้เหมือนกับได้กราบไหว้พระพุทธรูป เพราะชาวพุทธเชื่อมั่นอย่างยิ่งว่า พระพุทธรูปเสมือนองค์แทนพระพุทธรูป

พระพุทธรูปเป็นสื่อให้ระลึกถึงพระปัญญาคุณ พระบริสุทธิคุณและพระมหากรุณาคุณ การเห็นพระพุทธรูปถือเป็น “ทัสสนานุตตริยะะ คือการเห็นอันยอดเยี่ยม และลาภานุตตริยะะ คือการได้อันยอดเยี่ยม” คติการสร้างพระพุทธรูปได้แพร่หลายโดยการรับวัฒนธรรมจากอินเดีย เข้าสู่ประเทศไทย โดยพบหลักฐานการสร้างพระพุทธรูปในสมัยทวารวดี และสืบเนื่องมาทุกยุคสมัย เช่น การลำดับศิลปะการศึกษารูปแบบทางพุทธศิลป์ในประเทศไทย ๘ สมัย คือ สมัยทวารวดี ศรีวิชัย ลพบุรี ล้านนา สุโขทัย อุทอง อยุธยา รัตนโกสินทร์ พระพุทธรูปที่สร้างขึ้นนับแต่หลังพุทธกาลเป็นต้นมานั้น ในระยะแรกก็สร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ในการสักการบูชาแทนพระพุทธรองค์ และสืบทอดพระพุทธศาสนาเป็นปัจจัยสำคัญ ต่อมา มีการสร้างพระพุทธรูปในวาระและโอกาสต่าง ๆ มากขึ้น นิยมสร้างพระพุทธรูปทั้งขนาดใหญ่ และขนาดเล็กเพื่อประดิษฐานไว้กลางแจ้ง หรือประดิษฐานไว้ในพระเจดีย์ เช่น พระพิมพ์ จนเป็นที่มาของการเรียกขานว่า “กรพระ” รวมถึงที่สัมพันธ์กับชีวิตของผู้สร้างด้วย เช่น พระพุทธรูปประจำวันเกิด พระพุทธรูปฉลองอายุ และการสร้างพระพุทธรูปเพื่ออุทิศแด่บุคคลสำคัญ เป็นต้น

การสร้างพระพุทธรูปเป็นการสืบทอดอายุพระพุทธศาสนา และทำให้เกิดการจาริกไปสักการะกราบไหว้เริ่มตั้งแต่สมัยที่สร้าง เมื่อเวลาผ่านไปผู้คนในยุคสมัยหลังก็ต้องการเดินทางไปกราบไหว้ ด้วยความศรัทธาเลื่อมใสและอนุโมทนากับคนในยุคก่อน ที่สร้างพระพุทธรูปมาไว้ พระพุทธรูปมีในทุกภาคของประเทศ และทุกราชธานีของไทย กล่าวได้ว่าประเทศไทยเป็นประเทศที่มีการสร้างพระพุทธรูปมากที่สุดแห่งหนึ่งของโลก เพราะพบพระพุทธรูปในโบราณสถานทุกยุคสมัยเป็นจำนวนมาก และแสดงคติการสืบทอดด้วยพุทธศิลป์ของแต่ละยุคสมัย ซึ่งทั้งพระพุทธรูปที่บูรณะและพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นใหม่ ล้วนแต่เป็นสิ่งเคารพบูชาที่ชาวพุทธให้ความสำคัญ จาริกไปกราบไหว้โดยเฉพาะวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เทศกาล ประเพณีต่าง ๆ ซึ่งแสดงถึงพระพุทธรูปคือเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ เป็นที่พึ่ง เป็นที่น้อมจิตใจเข้าสู่การประพฤติปฏิบัติธรรม โดยได้สืบต่อกันมาอย่างยั่งยืนมั่นคง ชาวพุทธไทยจึงเป็นพุทธบริษัทที่ให้ความสำคัญและปฏิบัติต่อการจาริกบุญ เพื่อสักการบูชาพระพุทธรูปเป็นศาสนกิจที่สำคัญในชีวิต

ในยุคสมัยใหม่ มีการสร้างสรรค์กำหนดรูปแบบการจาริกบุญ เรียกขานกันว่า “การไหว้พระ ๕ วัด” ซึ่งมีที่มาจากคติความเชื่อและอิทธิพลทางวัฒนธรรมการท่องเที่ยว เชื่อมโยงกับคตินิยมเลขมงคลของไทยคือเลข ๕ ซึ่งมีเสียงที่พ้องกับคำว่า ก้าว หมายถึง ก้าวไปข้างหน้า โดยผสมผสานความผูกพันกับวัดวาอาราม ความนิยมไปวัดเป็นกิจวัตร คติการสั่งสมบารมีบุญเพื่อชีวิตที่ดีขึ้น ซึ่งเป็นศาสนกิจที่ได้ปฏิบัติสืบมาทุกยุคสมัย จึงนำการจาริกบุญมาเชื่อมโยงกับการสักการะ (พระที่วัด) ให้ครบ ๕ วัดในหนึ่งวัน นับว่าเป็นปรากฏการณ์ที่เพิ่งเกิดขึ้นใหม่ในสังคมไทย โดยมีที่มาจากการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ได้กำหนดเลือกวัดนามมงคล ๕ วัด กำหนดเลือกพระพุทธรูปสำคัญ

ที่สามารถจัดทำรายการเดินทางไปกราบไหว้ได้ครบ ๕ แห่ง ภายในหนึ่งวัน ทั้งในกรุงเทพและภูมิภาค

การสืบทอดการจาริกบุญ เพื่อสักการบูชาพระสุปฏิปันโน ผู้ประพาศดี ปฏิบัติชอบ นำคติธรรมจากพุทธวจนะ เช่น ทัสสนานุตตริยะ การเห็นอันเยี่ยม จากมงคลสูตร เช่นมงคลข้อที่ ๓ ปุชา จ ปุชณียานัง บูชาผู้ที่ควรบูชา มงคลข้อที่ ๒๒ การโวจ ความเคารพ การแสดงออกที่แสดงถึงความเป็นผู้รู้จักคุณค่าของบุคคล สิ่งของ หรือกิจการนั้น ๆ และการรู้จักให้ความสำคัญและความใส่ใจเอื้อเฟื้อโดยเหมาะสม มงคลข้อที่ ๓๐ กาเลน รัมมสากัจฉา การสนทนาธรรมตามกาลหาโอกาสสนทนาแลกเปลี่ยนความรู้ความคิดเห็นกัน เกี่ยวกับหลักความจริงความดีงามและเรื่องที่เป็นประโยชน์ และคติการจาริกไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า และพระสาวกในครั้งพุทธกาลเป็นปฐมบท

ปฏิปทาและกิตติศัพท์ของพระเถรานุเถระ ที่ปรากฏความเลื่อมใสศรัทธาอย่างยิ่ง ได้นำเสนอสืบทอดไว้ในประวัติศาสตร์ ดำนาน คัมภีร์ จารึก สมุดภาพฯ วรรณกรรม ฯลฯ จนถึงหนังสือ นิตยสาร ภาพข่าว และการสื่อสารในช่องทางต่าง ๆ ซึ่งพบว่า มีพระสงฆ์จำนวนมากที่มีบทบาทในด้านศาสนกิจ วัตรปฏิบัติที่สำคัญและงดงามยิ่ง อีกทั้งพระมหากษัตริย์ในทุกราชธานี มีพระราชกรณียกิจ ที่เป็นสังฆศาสนสัมพันธ์ และการเสด็จไปสักการะและฟังธรรม โดยเฉพาะบทบาทของพระสงฆ์กับการพัฒนาสังคม และการศึกษาซึ่งเป็นที่ทราบกันดีว่า วัดคือศูนย์รวมของสรรพวิชาความรู้ โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้ถ่ายทอดปรากฏในหลักฐานประวัติศาสตร์ชาติไทย

คติการบูชาอัฐิธาตุของพระสงฆ์ ที่หลังจากมรณภาพแล้ว มีธาตุขันธ์ของพระสงฆ์หลายรูปปรากฏเป็นพระธาตุ ซึ่งมีวัตถุพยานคือพระธาตุที่เก็บรักษาไว้ ณ วัดหรือพิพิธภัณฑสถานสำคัญภายในวัด ซึ่งถือว่าเป็นจุดมุ่งหมายของการจาริกบุญที่สำคัญตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน เพราะเหตุแห่งการเป็นเนืองนาคบุญ และแบบอย่างของการปฏิบัติปฏิบัติชอบ ซึ่งคติการสักการบูชาพระอริยบุคคลกราบไหว้พระสุปฏิปันโนนี้ ยังมั่นคงในวัฒนธรรมการจาริกบุญของชาวพุทธในประเทศไทยสืบไป

การสืบทอดการจาริกบุญอันเนื่องมาจากพุทธประวัติ ที่แสดงข้อมูลสถานที่ที่พระพุทธเจ้าเคยประทับนั้น ปรากฏความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะสถานที่เหล่านั้นคือบริโภคเจดีย์ และชาวพุทธผู้มีศรัทธาให้ความสำคัญ เป็นเป้าหมายในการเดินทางเพื่อไปสักการบูชา สืบทอดมาจากคติการจาริกเพื่อเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า เพื่อฟังธรรมเบื้องพระพักตร์ของพุทธบริษัทในสมัยพุทธกาล เป็นการจาริกบุญ “ตามรอยบาทพระศาสดา” ด้วยการเดินทางสู่สถานที่เหล่านั้น โดยเฉพาะสังเวชนียสถาน ๔ ตำบล คือสถานที่ที่พระพุทธเจ้าประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา และเสด็จดับขันธปรินิพพาน เป็นสถานที่เป้าหมายสำคัญ จากประวัติชาวพุทธในยุคต่อมา ๆ ที่คงดำรงวิถีการจาริกพุทธสถานและได้บันทึกบอกเล่าไว้ในบันทึกการเดินทางของสมณะจีน หรือการจาริกหลักฐาน การเสด็จธรรมยาตรา เช่น ที่เสาหินพระเจ้าอโศก ที่ปรากฏอยู่จนถึงทุกวันนี้ทำให้ชาวพุทธ

ได้มีโอกาสเดินทางจาริกบุญไปยังสถานที่สำคัญ ๆ ในพุทธประวัติได้เช่นเดียวกัน ส่วนวิธีการสืบทอดนั้นคือการศึกษาพระปริยัติธรรม การค้นพบพุทธสถานและการเผยแพร่หลักฐานทางโบราณคดี ในสื่อและช่องทางต่าง ๆ การศึกษาเรียนรู้คุณค่าความสำคัญของพุทธสถานและคุณประโยชน์ของการจาริกบุญ ผ่านระบบการศึกษาในทุกยุคสมัย เป็นต้น

แม้ว่าชาวพุทธไทยในอดีต จะไม่มีโอกาสได้เดินทางไปสักการบูชาจาริกบุญ ณ สถานที่จริง แต่ด้วยกำลังความศรัทธาเลื่อมใสก็ได้สร้างสังเวชนียสถานจำลอง หรือการสร้างสัญลักษณ์บางส่วนไว้ อีกทั้งการนำหน้าพระศรีมหาโพธิ์มาปลูกไว้ทั่วทั้งประเทศไทย ต่อมาเมื่อมีการฟื้นฟูพุทธสถานในอินเดีย เนปาลและเมื่อเริ่มสร้างวัดไทยพุทธคยา พ.ศ. ๒๕๐๐ ประกอบกับสังคมที่พัฒนาด้านการสื่อสาร และการคมนาคมที่สะดวกรวดเร็วมากยิ่งขึ้น คตินิยมการจาริกบุญสังเวชนียสถานและพุทธสถานก็เพิ่มมากขึ้น มีการประชาสัมพันธ์และเผยแพร่กิจกรรมการจาริกบุญอย่างกว้างขวาง โดยการนำเสนอรูปภาพ เรื่องราว ประสบการณ์ อานิสงส์ คุณประโยชน์ ของการจาริกบุญอย่างต่อเนื่องจากบุคคล และการสื่อสารทุกประเภท กล่าวได้ว่าสังคมไทยในช่วงเวลานี้เกิดกระแสความนิยม การจาริกบุญสังเวชนียสถาน ๔ ตำบล มากกว่าในอดีตทุกยุคสมัยที่ผ่านมา

อีกทั้งการจาริกสู่พุทธสถานสำคัญในประเทศใกล้เคียง ที่พระพุทธรูปศาสนามีความเจริญรุ่งเรืองมาก เช่น ประเทศพม่า ประเทศศรีลังกา ซึ่งปรากฏเหตุการณ์การจาริกบุญตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัย แสดงหลักฐานการจาริกของพระเถระองค์สำคัญปรากฏในศิลาจารึก การรับพระพุทธรูปจากศรีลังกา การนำหน้าพระศรีมหาโพธิ์จากศรีลังกา การจำลองรอยพระพุทธรูปจากเขาสุมนกูฏในศรีลังกา การรับอิทธิพลงานศิลปะลังกา คัมภีร์สำคัญในพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับคัมภีร์ศรีลังกา ความสัมพันธ์ที่ดียิ่งในการสืบพระศาสนาในสมัยกรุงศรีอยุธยา สืบต่อมาถึงการเสด็จไปสักการะพระทันตธาตุ และพุทธสถานของลั่นเกล้า ฯ รัชกาลที่ ๕ การผนวชและจำพรรษาในศรีลังกาของพระราชาวงศ์ สู่การจาริกบุญในรูปแบบการท่องเที่ยวตามพุทธสถานต่าง ๆ

ส่วนพุทธสถานในพม่านั้นสืบทอดคติการจาริกบุญ เนื่องจากการศึกษาเรียนรู้ผ่านประวัติศาสตร์ และความสำคัญยิ่งใหญ่ของพุทธสถานในพม่า เช่น พระเกศาธาตุที่ประดิษฐานอยู่ ณ มหาเจดีย์ชเวดากอง และความสัมพันธ์ของคติพระธาตุประจำปีนักษัตรต่าง ๆ ที่ระบุปีจอ คือ พระธาตุนิรันทรขเวณ ปีมะเมียคือพระธาตุนิรันทรขเวดากอง ซึ่งล้วนเป็นศาสนสถานที่ตั้งอยู่ในประเทศพม่า คตินิยมในการปฏิบัติกัมมัฏฐาน และการศึกษาปริยัติธรรมในพม่าที่เจริญรุ่งเรืองมาก เป็นต้น

สรุปว่าการสืบทอดการจาริกบุญ ของชาวพุทธไทยจากอดีตจนถึงปัจจุบัน มาจากความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ จึงจาริกไปเพื่อสักการบูชา เพื่อสร้างและสั่งสมบุญ โดยมีกิจกรรมและวิธีการที่นิยมปฏิบัติคือ เมื่อไปสู่พุทธสถานแล้วจะนิยมนิมนต์เครื่องบูชาที่

งดงาม เช่น การถวายเป็นดอกไม้ น้ำอบน้ำปรุง ประพรมของหอม การปิดทอง ประดับประดาธง ฯลฯ และพร้อมกันนั้นก็ได้แสดงความเคารพสักการะด้วยการสมาทานศีล รักษาศีล นั่งสมาธิ ฟังพุทธประวัติ ฟังการบรรยายพระสูตร อรรถสาระของพระธรรม เช่น ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ที่สารนาถ เป็นต้น จากนั้นก็ได้บำเพ็ญภาวนาหรือเดินประทักษิณ รอบ ๆ พุทธสถานนั้น ซึ่งนิยมกล่าวคำบูชาสักการะและสวดมนต์บทต่าง ๆ ที่นิยมมากคือบทสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย บททำวัตรเช้า ทำวัตรเย็น บารมี ๑๐ ทศ ชยสิทธิคาถา (พาหุง มหาภาฯ) เป็นการน้อมจิตน้อมใจให้เกิดพุทธานุสสติ ธรรมานุสสติ สังฆานุสสติ และสุดท้ายคือการกรวดน้ำ แผ่เมตตา เพื่อความสุขใจ ความปีติ การยึดเหนี่ยวให้พระรัตนตรัยนั้นเป็นที่พึ่งที่ระลึก การบำเพ็ญบุญกุศล ด้วยทาน ศีล ภาวนา เป็นหลัก พร้อมการอธิษฐานขอพรหรือตั้งความปรารถนาต่าง ๆ ให้ชีวิตมีความสุข ความสำเร็จสมปรารถนาเพื่อตนเองและครอบครัว ฯลฯ กิจกรรมที่กล่าวมานี้ ล้วนเป็นกิจกรรมที่นิยมประพฤติปฏิบัติมากที่สุดโดยผู้จาริกบุญชาวไทย

จากข้อมูลที่ได้เรียบเรียงมานำเสนอ การสืบทอดการจาริกบุญของชาวพุทธในประเทศไทยนั้น พบประเด็นของการสืบทอดที่สำคัญคือ การแสวงหาสังฆธรรมและการประกาศพระสัทธรรม เป็นคติในการจาริกบุญในสมัยพุทธกาล ส่วนหลังพุทธกาลการจาริกบุญ มุ่งต่อการถวายเป็นบูชาพระพุทธรูปเจ้า ฦ พุทธสถานสำคัญ โดยมีพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นตัวอย่าง พร้อมทั้งการจาริกของพระสงฆ์เพื่อสืบพระศาสนา เช่น สมณะฟาเหียน สมณะเสวียนจั้ง เป็นต้น โดยคติและความสำคัญของการจาริกบุญ ได้เผยแผ่ผ่านพุทธธรรมคำสอน พระไตรปิฎก โดยเฉพาะมหาปริณิพพานสูตรฯ เป็นปฐมบท ฯลฯ เมื่อพุทธศาสนาเผยแผ่เข้ามาสู่ประเทศไทยก็ได้รับการสืบทอดคติความสำคัญ ของพุทธสถานในฐานะบริโกตเจดีย์ ฦปรามหุคคัล สังเวชนียสถาน และคติการจาริกบุญ โดยมีพัฒนาการต่อมาเป็นวัฒนธรรมประเพณี กิจกรรมทางสังคม และมีการสร้างสิ่งเคารพบูชา สัญลักษณ์ต่าง ๆ เพื่อรำลึกถึงและบูชา อาทิ การสร้างพระเจดีย์ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ รอยพระพุทธรบาท พระพุทธรูป สังเวชนียสถานจำลอง ฯลฯ สืบทอดผ่านคัมภีร์ จารึก ตำนาน วรรณกรรมศาสนา หลักฐานโบราณคดี คติชนศึกษา เทศกาลประเพณี กิจกรรมทางสังคม การสื่อสารทุกช่องทาง ฯลฯ ในทุกยุคสมัย ทุกราชธานี โดยชาวพุทธทุกสถานะทุกระดับชั้นทางสังคมและทุกเพศทุกวัย และได้ผสมผสานกับคติความเชื่อดั้งเดิม พัฒนาการเป็นการไหว้พระธาตุประจำปีนักษัตร (การบูชา) พระพุทธรูปประจำวันเกิด และพัฒนาสู่การท่องเที่ยวไหว้พระ ๘ วัด ไหว้พระวัดนามมงคล เลขมงคล หรือการจัดนำเที่ยวจาริกบุญสังเวชนียสถาน และพุทธสถานในต่างประเทศ ฯลฯ ซึ่งทั้งหมดที่กล่าวมาคือการสืบทอดและพัฒนาการการจาริกบุญของชาวพุทธในประเทศไทยจากมุขปาฐะพัฒนามาสู่การเผยแพร่ผ่านสื่อเทคโนโลยีในปัจจุบัน

๔.๒ ข้อเสนอแนะ

๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงวิชาการ

การเผยแพร่หลักคิดที่ถูกต้องในการจาริกบุญ คือการแสดงถึงหลักคิดที่เป็นสัมมาทิฐิ ในการกราบไหว้บูชาสักการะพุทธสถานต่าง ๆ นั้น ต้องมีหลักคิดที่ถูกต้องและหลักปฏิบัติที่ถูกต้อง และการจาริกบุญนั้นต้องชาวพุทธต้องไม่แสวงบุญนอกเขตพระพุทธศาสนา

โดยที่ผู้จาริกบุญไปกราบไหว้สังเวชนียสถานหรือพุทธสถานอื่น ๆ ควรมีเจตนาคติแห่งการระลึกถึงพุทธานุสสติ ธรรมานุสสติ สังฆานุสสติ และน้อมนํากาย วาจา ใจ ให้ประพฤติปฏิบัติตามธรรม บำเพ็ญบุญด้วยศรัทธาและปัญญาที่ถูกต้อง เช่น การไม่บนบาน อ้อนวอน เรียกร้องหาความศักดิ์สิทธิ์หรือยึดติดในรูปเคารพใด ๆ อันเกิดจากความเชื่อผิด ๆ ด้วยมิจฉาทิฐิ

ดังนั้น จึงควรได้เผยแพร่ให้ความรู้ ความเข้าใจที่ถูกต้องถึงหลักสัมมาทิฐิ และสัมมาปฏิบัติในการจาริกบุญ การไม่แสวงบุญนอกเขตพระพุทธศาสนา การยุติความมกมายในเหล่าเทพและมุ่งสู่การศึกษาและปฏิบัติธรรม ให้ถูกต้องตามพระสัทธรรมที่แท้จริง โดยปลูกฝังและถ่ายทอดผ่านระบบการศึกษา ทั้งทางตรงและทางอ้อม ซึ่งการเผยแพร่นี้ต้องดำเนินไปอย่างกว้างขวาง ทั้งถึงรวดเร็ว และจริงจัง

๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

ผู้วิจัยเห็นว่า ระดับความศรัทธาและปัญญาของผู้เดินทางจาริกบุญนั้น มีความแตกต่างกันเป็นธรรมดา จึงเห็นประโยชน์ที่จะเสนอแนะ ให้ศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพในประเด็นกิจกรรมการจาริกบุญของชาวพุทธไทยในปัจจุบัน ว่าเป็นกิจกรรมที่ประกอบด้วยสัมมาทิฐิ และสัมมาปฏิบัติหรือไม่? อย่างไร? ซึ่งหากการวิจัยสามารถสรุปรูปแบบกิจกรรมที่เหมาะสม ในการนำเที่ยวและการจาริกบุญควบคู่กันได้ จะทำให้เกิดมิติใหม่ของการท่องเที่ยวเพื่อพัฒนาจิตวิญญาณที่มีคุณค่าและคุณประโยชน์อย่างยิ่ง